

Nemzetté válás és történetírás a Kaukázusban

A Kaukázus kapcsán legtöbbször a térség posztszovjet államaira, Örményországra, Georgiára/Grúziára, Azerbajdzsánra gondolnak, jóllehet ezek csupán a Dél-Kaukázus államai, az észak-kaukázusi autonóm köztársaságok jelenleg az Oroszországi Föderáció részei (Adigeföld, Karacsáj- és Cserkeszföld, Kabard- és Balkárföld, Észak-Oszétia, Ingusföld, Csecsenföld, Dagesztán). A terület, illetve az itteni népek történetének tudományos igényű feldolgozása Magyarországon meglehetősen periférikus kutatási területnek számít. Kivételt képeznek azok a kérdések, amelyek a napi politikai konfliktusok – így például a karabahi háború, a dél-oszétiai és csecsenföldi események – miatt aktuálissá váltak az elmúlt 20 évben, s ennek következtében felkeltették a tudományos érdeklődést is.

Magyarországon a Kárpát-medencébe több hullámban betelepülő és itt diaszpóra jellegű népcsoportot alkotó (erdélyi) örmények miatt a kaukázusi népek közül az örmények története a legismertebb. A Kárpát-medencei örményekről már a 19. századtól jelentek meg tudományos igényű munkák. Történeti vonatkozású kutatásokat végzett többek között Szongott Kristóf, Lukácsy Kristóf, Ávedik Lukács, Schünemann Konrád, Garda Dezső, Pál Judit, Nagy Kornél, Őze Sándor, Kovács Bálint, Pál Emese, Tamáska Máté (a bibliográfiai adatok felsorolása igencsak terjedelmes lenne). Patrubány Lukács, Schütz Ödön pedig elsősorban általános armenisztikai vizsgálódásokat folytatott. A grúzok történetéről ritkábban jelentek meg magyar nyelven monográfiák, történeti elemzések, főképpen Babirák Hajnalka újabb írásai említhetők itt. Az azerbajdzsánokról magyar szerzők közreműködésével inkább csak féltudományos munkák, fantazmagóriák szintjén álló őstörténeti monográfiák láttak napvilágot, illetve Azerbajdzsán magyarországi nagykövetsége által finanszírozott kötetek, amelyek szintén nélkülözik a tudományos igényességet. A Kaukázust mint történeti régiót – túlmutatóan a nemzetállami kereteken – az 1980-as években még a szovjet-szocialista testvériség jegyében mutatták be, és a rendszerváltás óta is csak néhány szak tanulmány erejéig került a történészek kutatásainak fókuszába.

Csaknem 25 évvel azután, hogy végleg megvalósíthatatlannak bizonyult a szovjet népek nagy családjának utópiája, a tudományos érdeklődés az újonnan létrejött kelet-európai és kaukázusi államok nemzetépítésével és történeti önmeghatározásával kapcsolatban semmit sem veszített aktualitásából. Túlságosan hosszan értelmezte a nyugati kutatás – és ezen belül a Kelet-Európa történetével foglalkozó

szaktudomány is – az Orosz Birodalmat és a Szovjetuniót monolitikus képződményként. A helyi, regionális történelemértelmezést és ennek intézményi kapcsolódását az orosz/szovjet historiográfiába, valamint a „történelem” politikai instrumentalizálását a szentpétervári és moszkvai metropolisok szemszögéből vizsgálták.

A centralista perspektíva ily módon a Kaukázus multietnikus perifériáit „történelem nélküli” területekké degradálta, lakosait pedig – a német történész, Manfred Hildermeier szavaival élve – „akadályozott nemzetekké”. Csak a helyi levéltárakhoz való hozzáférés tette lehetővé az átértékelést, aminek nyomán a periféria nemzeteit „visszavezették” a történelembe. Felvetődik a kérdés, hogy a 19. és a 20. században, a nemzeti gondolat formálódásának időszakában a regionális hatalmi intézmények Tbilisziben, Jerevánban és Bakuban – a központtal együttműködve – miként hoztak létre nemzeti történelmi mítoszokat és ideológiákat, valamint miként reflektáltak a lakosság történelmi tudatára. Ebből a nézőpontból kiindulva vizsgálják a Világtörténet kaukázusi tematikus számának tanulmányai a cári Oroszország, valamint a Szovjetunió hivatalos történelempolitikájának és emlékezeti kultúrájának a szerepét és hatásait. A fő témakörök: a történelem (újra)értelmezése, hivatalossá tétele, a történelem megalkotása egy soknemzetiségű birodalomban, valamint a birodalmi történelempolitika – mint uralmi stratégia – érvényre juttatása a Kaukázusban az Orosz Birodalom és a Szovjetunió idején.

Jelen tematikus szám arra is kísérletet tesz, hogy bemutassa azokat az intellektuális folyamatokat, amelyek a nemzet kialakulását, a többi néptől való elhatárolását elősegítették. Ebben a tekintetben több típussal találkozhatunk a Kaukázusban. Ugyanakkor a szerzők arra is törekedtek, hogy hasonlóságokat találjanak az orosz nemzeti kultúrával nem orosz területeken, és ezeket a nemzeti történelemkultúra és identitás kialakulásának szemszögéből elemezzék. E téren a Chicagói Egyetem, később a Michigani Egyetem professzora, Ronald Suny volt az úttörő, aki itt közölt – angol eredetiben már jóval korábban megjelent – tanulmányában megdöntötte az addigi nézőpontokat, és a Szovjetunió perifériájának multietnikus megközelítésére helyezte a hangsúlyt.

Bár az örmények és grúzok esetében is szerepet játszott a szovjet korszakban megfigyelhető *invention of tradition* jelensége, ők azonban már régóta – jóval korábban, mint muszlim szomszédjaik – vallási, nyelvi és kulturális értelemben is különálló nemzetként léteztek, saját történelemmel. Nagy Kornél tanulmányában arra keresi a választ, hogy az örménységet milyen túlélési stratégiák jellemezték a 16–18. században. Az örmény tudat megmaradásában több tényezőnek volt fontos szerepe, elsősorban az örmény apostoli egyháznak, amely szembeszállt Róma uniós törekvéseivel. A modern örmény nyelv és kultúra megteremtésében a mechtaristák vállaltak oroszlánrészt, a különböző birodalmakban meggazdagodó kereskedők, iparosok pedig a nemzet továbbélésének anyagi alapjait biztosították egy államiság nélküli korszakban.

A grúz nemzeti mozgalom kialakulását és térnyerését Oliver Reisner a grúz Írásművelési Társaság példáján keresztül mutatja be. A tagok életpályájának társadalomtörténeti vizsgálata kiterjedt a származásukra, tanulmányaikra, hivatali előmenetelükre, földrajzi mobilitásukra, valamint társadalmi és politikai tevékenység-

gükre. Ily módon tárja fel a szerző a nemzeti mozgalom és a hagyományos grúz nemesi-agrár társadalom változásainak összefüggéseit a 19–20. század fordulóján.

Az azerbajdzsáni törökök viszont csak a 20. század elején kezdték el magukat önálló etnikai csoportnak tekinteni, amely nyelvében, kultúrájában és hagyományaiban különbözik a többi (muszlim) néptől. A gondolat, hogy Azerbajdzsánnak saját történelme van, a vezető muszlim értelmiségiek között is ismeretlen volt még a 19. században. A történeti művek, amiket ebben az időben „azerbajdzsánok” írtak, az iszlám helytörténetírás hagyományait folytatták, vagy pedig egyfajta pántürk gondolat jegyében születtek, amely az Oszmán és az Orosz Birodalomban élő összes török etnikai és kulturális egységét propagálta. Az orientalista Volker Adam az irodalmi és ideológiai irányzatokat mint az újkori azerbajdzsán-török identitás kezdeteit vizsgálja a cári birodalom utolsó időszakában.

A sikertelen 1918–1921-es államalapítási kísérlet után a bolsevikok lettek az azerbajdzsáni történetírás tulajdonképpeni atyjai. Az 1920–1930-as évektől a mindenkori „nemzeti” történészek azon fáradoztak, hogy a saját tagállamuk történetét egy rendszereken átívelő államiság keretei között feldolgozzák. Az újonnan bevett népnevet (vagyis az azerbajdzsánt) visszavetítették egészen az ókorig. Az azerbajdzsán nép, Azerbajdzsán mint politikai eszme és mint állami realitás – a mértékadó szovjet történeti felfogás szerint – nem a 20. század elején alakult ki, hanem öröktől fogva létezett. Ezt a Szovjetunió idején meghatározott kultúrföldrajzi felfogást a Szovjetunió szétesése után az azerbajdzsán történészek felülvizsgálták. Zaur Gasimov azt elemzi, hogyan értelmezték át a szovjet-azerbajdzsán történeti narratívát 1991 után a posztkommunista Azerbajdzsánban, ahol az Európa, a Kelet és a Turán fogalmai állandó tárgyai a tudományos és politikai párbeszédnek.

A történelempolitika és nemzeti emlékezés is számos releváns kérdést vet fel. Az észak-kaukázusi területen Samilnak, az iszlám hegyi népek legendás harmadik imámjának, az orosz hódítással szembeni ellenállás vezetőjének az alakja nyújtja a történeti kultusz legkiválóbb példáját, mivel megítélése és ábrázolása a cári Oroszország utolsó évtizedei és a Sztálin halála közötti időszakban többször, sokrétűen megváltozott. Samil imám kiváló katonai képességei következtében a nyugati történetírásban is hosszú időn keresztül a háborúskodás történetének egyik legnagyobb gerillavezéréként jelent meg. Lars Karl lipcsei történész a Samil – mint vallásalapító, illetve törvényalkotó egy multietnikus környezetben – személye körül kialakult tradicionális narratívák és birodalmi ellen-narratívák szerepét elemzi.

A mitikus hős mellett a mitikus helyre való emlékezés is része a kollektív történeti tudatnak. Kovács Bálint a kulturális emlékezet kutatásába bekapcsolódva egy történeti narratívát vizsgált meg, amely nemcsak a Kaukázushoz kötődik, hanem szorosan kapcsolódik a kelet-közép-európai, így a Kárpát-medencei örmények történetéhez is. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy Ani, a középkori Bagratuni Királyság legendás fővárosa miként lett az örmény kulturális emlékezet szimbóluma és emlékezeti helyként milyen szerepet töltött be az örmény hazában, illetve a diaszpórában a 18–19. század során.

Az azerbajdzsán identitás és történelemfelfogás alakulásáról szóló tanulmányokhoz módszerében és témájában is szorosan kapcsolódik Czézár Nikolett írása,

amely az örmény és az azerbajdzsán történetírás téziseit hasonlítja össze egy adott terület, Nahicseván esetében. A szerző megkísérli a nemzetek fölötti történetírás módszereit alkalmazni, a két nép múltértelmezése azonban nemcsak a függetlenné válás óta, hanem már azt megelőzően is ellenséges nézeteket tükrözött, így e téren a közös nevező megtalálása komoly akadályokba ütközik. Kránitz Péter Pál a Kaukázus iránti 19. századi magyarországi érdeklődés indítékait mutatja be tanulmányában. A magyarság őstörténetével kapcsolatos elméletek között akadtak olyanok is, amelyek a magyarság és egyes kaukázusi népek rokonságát hangsúlyozták. A kaukázusi rokonok felderítésére több tudományos expedíciót indítottak.

Mostani lapszámunk a Lipcsei Egyetemen működő Kelet-Közép-Európa Központ (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas) és az MTA BTK Történettudományi Intézet közötti együttműködés keretében jött létre. A Világtörténet szerkesztősége és a szerzők bíznak abban, hogy az itt közölt tanulmányok elősegítik a Kaukázus népeinek és történelmének megértését, egyúttal árnyalják a kaukázusi nemzetekről alkotott gyakran sematikus és leegyszerűsítő képet, valamint hozzájárulnak a térségről folytatott kutatások fellendítéséhez.

Kovács Bálint–Lars Karl

NATION-BUILDING AND HISTORIOGRAPHY IN THE CAUCASUS

The collapse of the Soviet Union has turned historical research – with focus on the forming of nations in the newly founded states in Eastern Europe, the Caucasus, and Central Asia – into an extremely topical issue. The articles of the current issue deal with the types and processes of nation-building in the Caucasus. The authors analyse the function and effect of official politics of history and historical culture in the late Tsarist Empire and the Soviet Union. Our goal is to show how (re)codification and staging of 'history' affects the policy of memory in a multi-ethnic empire, and how the implementation of imperial politics of history has worked as a rule strategy in the Caucasus at the time of the Russian and the Soviet empire.

The current issue was made possible by the cooperation between the Centre for the History and Culture of East Central Europe (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas – GWZO) at the University of Leipzig, and the Institute of History of the Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences.